

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

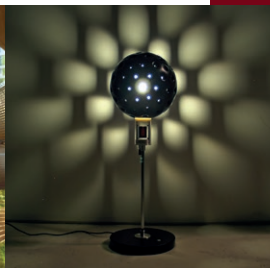
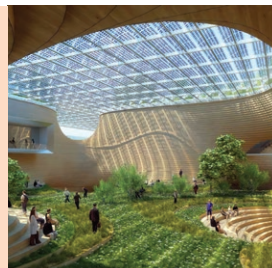
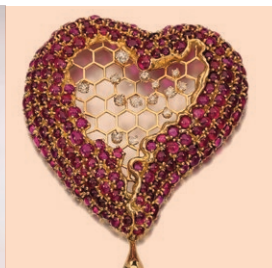
Департамент „Архитектура“

Департамент „Дизайн“

Департамент „Изящни изкуства“

СБОРНИК

НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ

6 | 2019–2020

4. Архитектурната идентичност при жилищните сгради – къщи

Климент Иванов
департамент „Архитектура“
програма „Архитектура“, НБУ

АРА:

Иванов, К. (2019-20). Архитектурната идентичност при жилищните сгради – къщи. От Сборник научни публикации - Департамент Дизайн и Архитектура (Том 6, стр. 35-47). София: Нов български университет.

НАЦИД:

Иванов, Климент, „Архитектурната идентичност при жилищните сгради – къщи“, Сборник научни публикации - Департамент Дизайн и Архитектура, Брой 6, Издателство на Нов български университет, 2019-2020, ISBN: 1314 - 7188, стр. 35-47

Този текст разглежда проявленията на архитектурната идентичност при жилищните сгради, и по-конкретно при къщите. Къщите са най-разпознаваемият вид архитектурни творби. В същото време, те са едни от най-утилитарните обекти в архитектурата. Тази двойствена природа на къщите води до многообразие на идентичности, които анализирам в този текст.

„Определянето и показването на идентичност, била тя индивидуална или като част от група, общност или нация, е съществено за човешкото битие.“¹ (The British Museum, 2017)

Идентичността има множество проявления, едно от които е оформянето на средата на обитаване, и в частност на жилищната среда. В своето есе „Феноменът място“² Норберг-Шулц казва, че „човешката идентичност до голяма степен е функция от места и неща“ и „приема за даденост идентичността на мястото“³ (Norberg-Schulz, 1976, p. 134). Къщата е най-прекият досег на човека с архитектурната среда. Значителна част от хората са израснали или са обитавали къща през определена част от живота си. Къщата е изконната връзка на човека с архитектурата и като такава е важен фактор за формиране и демонстриране на идентичност.

Във формата на този текст няма възможност да се обхванат всичките видове обекти в архитектурата и поради това ще разгледам само къщите. Надявам се по-нататък други колеги да се занимават и с останалите видове архитектурни обекти.

В началото е необходимо да се определи обхвата на проучването и да се изяснят термините, особено при ползване на литература на различни езици. Тук обхващам типологично само сгради, създадени за обитаване от хора, защото именно обживените сгради носят най-силните проявления на идентичност.

Разглеждам **жилищните сгради** и конкретно **самостоятелните едносемейни жилищни сгради**. В своите книги Стефан Стефанов ги систематизира като „индивидуални жилищни сгради“ (Стефанов, 1977), а също и „еднофамилни“ и „двуфамилни“ (Стефанов, 1989). Популярното наименование на тези сгради е **къщи**. Териториалният обхват включва примери от Европа и Северна Америка, поради сходната културна и социална среда, но смятам, че изследването може да бъде приложено и за останалите части от света.

Архитектурната идентичност се изследва от гледна точка на сградите и на архитектите-проектанти. Какви видове архитектурна идентичност съществуват? Как се отразява идентичността на завършения архитектурен проект? С какво идентичността влияе или помага на проектанта?

Още в началото е необходимо да се определи какво се разбира под понятието **идентичност** в настоящия текст във връзка с по-тясното понятие **архитектурна идентичност**. Особено важно е да се конкретизира то на български език, защото привнасянето и употребата на чуждици у нас често води до непълно и повърхностно разбиране на понятията.

Под понятието „идентичност“ се разбира „самоличност“, „разпознаваемост“, „уникалност“, но то може да означава едновременно и „принадлежност“ или „припознаване“. Според мен, по отношение на архитектурната идентичност, е най-правилно понятието да се превежда и разбира като „разпознаваемост“.

Идентичност = разпознаваемост

Оттук следват въпросите: Разпознаваем ли е конкретният архитектурен обект? Като какъв или като какво е разпознаваем той?

1. Defining and representing identity whether one's individuality or as part of a group, community, or nation, is integral to human experience.
2. The Phenomenon of Place.
3. human identity is to a high extent a function of places and things; presupposes the identity of place.

Архитектурната идентичност се проявява при обекти, които притежават голяма степен на архитектурна разпознаваемост и могат да бъдат мигновено припознати като олицетворение на конкретно място, общество или идея. За да бъдат те разпознати е достатъчно да бъдат илюстрирани само с една опростена скица. Когато архитектурните обекти достигнат такова ниво на разпознаваемост, те могат да бъдат определени като символи или икони.

Архитектурната идентичност е „комплекс от различни идентичности, които [тя – б.а.] въплъщава – политически, религиозни, езикови, национални, местни, обществени и т.н.“⁴ (The British Museum, 2017) При къщите тя се проявява като разпознаваемост по географски или исторически район, архитектурен стил или самобитен автор. Така в моите изследвания аз установявам три вида архитектурна идентичност:

- Историческа / местна,
- Силова,
- Авторова.

Понятието „самостоятелна едносемейна жилищна сграда“ е научен термин. Той не говори нищо на и не предизвиква никакви емоции в нейния обитател. Но когато се каже „къща“, думата поражда вихрушка от чувства и спомени у него. Къщата се свързва с подслон, дом и сигурност. Тя е символ на семейство, уют и обич. Къщата е универсално разпознаваем обект, от детската рисунка (ил. 1) до дървената играчка (ил. 2).

Ил. 1. „Детска“ рисунка на къща © Климент Иванов

Ил. 2. Къщичка-играчка © Vladimir Ivanov – dreamstime.com

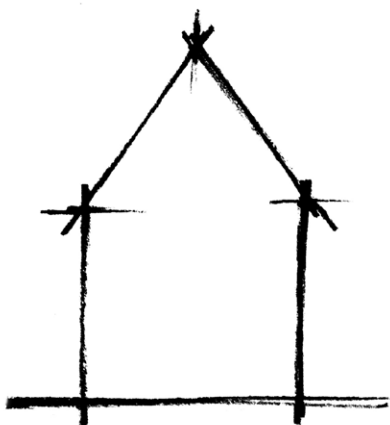
ИСТОРИЧЕСКА / МЕСТНА ИДЕНТИЧНОСТ

Ще разгледам архитектурната идентичност в Западна и Средна Европа и в България и Балканския полуостров. Това са две познати територии с характерна и разпознаваема визия на къщите.

Западна и Средна Европа

В Западна и Средна Европа символът на жилищната архитектура е **традиционната плевня** (ил. 4). Тя се отличава със стръмен двускатен покрив и прост обем на правоъгълна основа (ил. 3). Характерните „остри“ покриви се срещат не само в тази част на Европа, а и в Северна Америка, където са се настанявали преселници от тези места. За сравнение, къщите в Южна Европа са от друг тип – с четириискатни полегати покриви с корнизи, без стрехи.

4. complex of different identities that we embody – political, religious, linguistic, national, local, social and so on.

Ил. 3. Скица – Западноевропейска плевня
© Климент Иванов

Ил. 4. Традиционна плевня, Германия
© Maggie Blanck

Съвременната западноевропейска къща наподобява формата на примерите от миналото, но с променена функция – тя вече не е плевня, а чисто жилищна сграда. Образът на плевнята е преминал през вековете и в стилизиран и осъвременен вид е изключително популярен и в наши дни (ил. 5, 6).

Ил. 5. Herzog & de Meuron – Rudin House, 1997, Leymen, Франция © herzogdemeuron.com

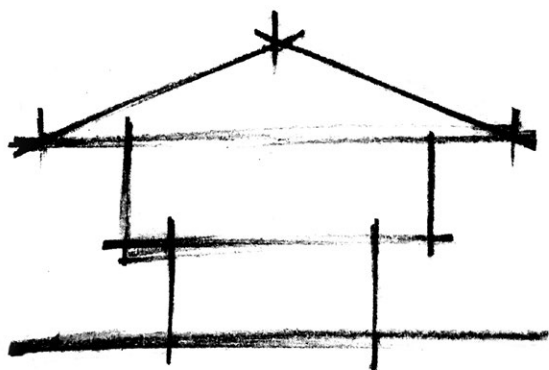

Ил. 6. Hermann & Valentiny and Partners – Haus Wurth, 2007, Wormeldange, Люксембург
© valentinyarchitects.com

България и Балкански полуостров

Представата за българската къща се доминира от образа на **традиционната възрожденска къща**. Тя се характеризира със силно издадени еркери и полегат четирискатен покрив с големи стрехи (ил. 7). Този образ е загnezден в сърцата на хората в страната и е обичан от старите и младите поколения (ил. 8).

Възрожденската къща обаче не успява да намери своята успешна интерпретация в съвременната българска архитектура. Не е открит нейният съвременен облик, както се случва в Западна и Средна Европа. Днешните реализации на такива къщи представляват опити за директно наподобяване или копиране на примерите от миналото, в различни степени на неуспешност според професионализма на проектанта и строителни умения на изпълнителя (ил. 10). Тези опити могат да бъдат класифицирани като „Буквална имитация“ (Иванов, 2016), но им липсва професионализмът,

Ил. 7. Скица – Възрожденска къща
© Климент Иванов

Ил. 8. Неизв. автор – Къща „Иван Карадимитров“,
Боженци © МАИР „Боженци“ – bojentsi.com

обмислеността и финеса на добрите примери в тази област. Това се наблюдава дори и при реставрационни работи, при които оригинални традиционни възрожденски къщи загубват автентичния си вид и местната си идентичност. Такъв пример е една възрожденска къща в град Троян, обект на изследване от група студенти. „Сградата е претърпяла реставрационни работи и някои дървени елементи са били заменени с нови ... тези промени повлияват на състоянието на конструкцията на възстановената сграда, ... но променят характера ѝ“.⁵ (Даскалова, 2020).

В средата на XX век са създадени изключително успешни реализации на съвременно (за тогава) претворяване на възрожденската архитектура (ил. 9) от някои от нашите най-известни архитекти. За съжаление, тази похвална тенденция не е продължена от следващите поколения проектантите. Предполагам, че днешните колеги я считат за старовремска, простовата и недостатъчно престижна. Спомням си как по времето, когато бях студент, някои колеги определяха подобни проекти като „битовизъм“.

Необходимо е да се уточни, че макар да се пише и говори за „българска къща“ и за „българска възрожденска архитектура“, става въпрос за регионална архитектура, която се среща из целия

Ил. 9. Неизв. автор – Къща, Бистрица © Климент Иванов

Ил. 10. Здравко Здравков – Къща, 2006,
Тученица © gotovi-proekti.com

5. The building has undergone restoration work and some timber elements have been replaced with new ones ... these changes impact the behaviour of the structure of the restored building ... but changing its character.

Балкански полуостров, а също и в Турция. Всъщност, това е архитектурата, която се е създавала от пътуващите майстори-строители из Османската империя.

Историческата/местната идентичност на къщата може да бъде изобразена чрез една опростена скица – икона. Този символ е достатъчен къщата да бъде разпозната като принадлежаща към определен исторически период или географски регион. *„Проследяването на надграждането и взаимовръзките между всяка една стилова епоха в исторически план, носеща своите характерни белези, дава по-ясна и логична представа за начините, по които са се развивали отделните стилове, което е правилната предпоставка за тяхното коректно, съвременно интерпретиране“* (Анев, 2017).

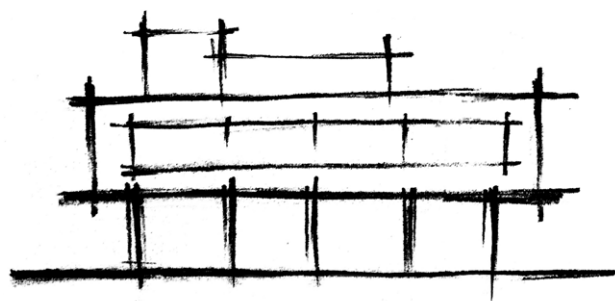
СТИЛОВА ИДЕНТИЧНОСТ

Стиловата идентичност е разпознаваемата принадлежност на сградата към определен архитектурен стил. Тук анализирам два от най-широко разпространените стилове от XX и началото на XXI век – Модернизъм и Пост-модернизъм.

МОДЕРНИЗЪМ

Модернизмът се характеризира с *„асиметрични композиции, преобладаващи кубични форми, конструкции от метал и стъкло с големи прозорци под формата на хоризонтални ленти, липса на корнизи и предпочитание към бяла мазилка и отворени планове“*.⁶ (Fleming, Honour, & Pevsner, 1999, стр. 384) Сградите от този стил, независимо дали са от ранния или зрелия му период, могат лесно да бъдат разпознати като принадлежащи към него дори и от неспециалисти. Въпреки тази лесна разпознаваемост обаче, не може да бъде изведен един събирателен образ, който да илюстрира всички къщи от стила.

През Модернизма един от неговите водещи представители, Лео Корбюзие, се опитва да начертае посоката за развитие на бъдещата архитектура, като създава „Петте принципа на модерната архитектура“ (LeCorbusier, 1986), които по-късно авторът сам престава да спазва. Всички съвременни архитекти изучават тези неща в университетите, затова няма да се спирам подробно на тях. Вила Савоа (ил. 12) от същия автор е безспорната реализация на тези принципи до последния детайл и като такава тя е една от сградите-символи на Модернизма. Сградата е универсално разпознаваема и поради това нейната скица може да бъде използвана като икона на къщите от този стил (ил. 11).

Ил. 11. Скица – Модернизъм © Климент Иванов

Ил. 12. Лео Корбюзие – Villa Savoye, 1931, Poissy, Франция © интернет, неизв.

6. asymmetrical compositions, unrelieved cubic shapes, metal and glass construction resulting in large windows in horizontal bands, an absence of mouldings and a predilection for white rendering and open plans.

Образът Вила Савоаа продължава да оказва мощно влияние върху архитектурата на едносемейните жилищни сгради след нея, което продължава дори и в наши дни. Той е претворяван многократно в реализирани примери от различни автори, които варират от не толкова известни такива (ил. 14) до някои от най-големите имена в съвременната архитектура (ил. 13).

Ил. 13. Rem Koolhaas (OMA) – Villa dall'Ava, 1991, Париж, Франция © Hans Werlemann

Ил. 14. Paul de Ruiter Architects – Villa Kogelhof, 2013, Noord-Beveland, Холандия © Jeroen Musch

ПОСТМОДЕРНИЗЪМ

Постмодернизмът възниква като „реакция ... срещу рационалните и функционалистични идеали на Модернизма ... и води към антирационална плуралистка естетика, като така насърчава еkleктизма.“⁷ (Fleming, Honour, & Pevsner, 1999, p. 453) Той се стреми да създаде език, различен от този на Модернизма, и използва понятия като „богатство на значенията“, „комбинации на фокусиране“⁸ (Ventury, 1977), „двойно кодиране“⁹ (Jencks, 1981). При къщите, създадени в този стил, се срещат изключително впечатляващи примери (ил. 18), които безспорно се отличават от модернистичните.

В търсенето на символ, който да олицетворява къщите от Постмодернизма, се натъквам на същия проблем като при Модернизма. Примерите са безкрайно многообразни и е невъзможно да бъдат обобщени с един универсален символ. Според мен, по отношение на архитектурния облик най-характерните черти на стила са две. Първата е комбинирането на прости математически обеми – куб, паралелепипед, цилиндър, пирамида и така нататък. Втората е използването на множество цветове – постмодерните сгради са шарени и това е видно за всички. Като се основавам на тези две характерни черти, за иконичен образ на постмодерната къща аз отново ще посоча една конкретна сграда (ил. 15). Това е Къщата Сеи (ил. 16) от Еторе Сотсас, който е един от най-изявените представители на стила, макар и предимно в областта на дизайна.

Очаквам, че този мой избор ще предизвика полемика и ще бъде оспорен. Предполагам, че повечето изследователи биха избрали за символ Къщата Ванна Вентури от Робърт Вентури

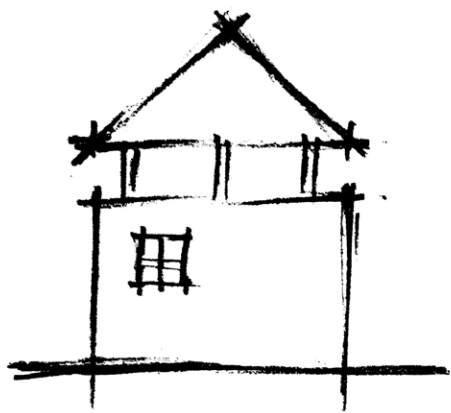
7. reaction ... to Modernism's rational, functionalist ideals ... and led the way to ... towards antirational, pluralist aesthetic and this encouraged eclecticism.

8. richness of meaning, combinations of focus.

9. double coding.

(ил. 17). Според мен, тя може да бъде посочена като най-известната къща от Постмодернизма, но не притежава необходимите черти да охарактеризира изцяло стила.

Стиловата идентичност не може да бъде изобразена чрез един събирателен образ за всички къщи от даден стил. Но съществуват сгради, които могат да послужат като символ или икона на отделните стилове, защото съдържат в себе си качествата, които са емблематични за тях.

Ил. 15. Rem Koolhaas (OMA) – Villa dall'Ava, 1991, Париж, Франция © Hans Werlemann

Ил. 16. Ettore Sottsass – Casa Cei, 1993, Empoli, Италия © thetriumphofpostmodernism.tumblr.com

Ил. 17. Venturi and Rauch – Vanna Venturi House, 1962, Филаделфия, САЩ © Carol M. Highsmith Archive

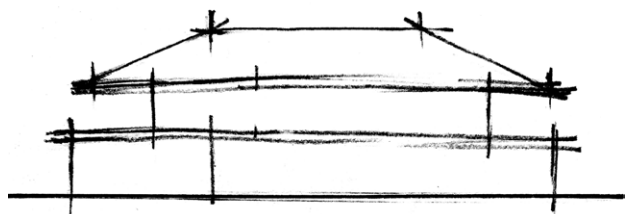
Ил. 18. Frank O. Gehry – The Winton Guest House, 1982, Wayzata, САЩ; по-късно: University of St. Thomas' Gainey Center, 2011, Owatonna, САЩ © startribune.com

АВТОРОВА ИДЕНТИЧНОСТ

По света

Третият вид идентичност в архитектурата е свързана с автора на архитектурния проект. Някои архитекти успяват да създадат собствен разпознаваем стил в архитектурата и това е особено ясно различимо при къщите. При проектирането на жилищни сгради, и особено на къщи, проектантите трябва да се вмести в различни утилитарни и функционални рамки, налагани от този тип сгради. Според мен, именно тези ограничения осигуряват предпоставки за по-лесно постижимо оформяне на собствен стил от авторите.

Един от най-разпознаваемите автори на къщи е американския архитект Франк Лойд Райт. Той работи активно още от края на XIX век, „но влиянието му върху развитието на американската и европейската архитектура през следващия век го прави един от най-изтъкнатите архитекти на XX век“ (Стефанова, 2014). Още в ранните си години той създава свой начин на проектиране, който нарича „**Органична архитектура**“. Неговата идея е, че „сградата израства органично от функцията и околната среда“ (Стефанова, 2014) и вследствие от него се появява нов стил в жилищната архитектура, станал известен като „**Прерийни къщи**“¹⁰. Къщите в този стил се отличават с подчертана хоризонталност на линиите – „ниски, разлати, с преминаващи една в друга стаи, сливащи се с градините тераси и покриви с големи конзолни стрехи“¹¹ (Fleming, Honour, & Pevsner, 1999, p. 628) (ил. 20). Неговият стил е извънредно характерен и разпознаваем и позволява лесно да бъде илюстриран чрез скица (ил. 19).

Ил. 19. Скица – Франк Лойд Райт „Прерийна къща“
© Климент Иванов

Ил. 20. Frank Lloyd Wright – Arthur Heurtley House, 1902, Oak Park, САЩ © Steven Kevil

Франк Лойд Райт продължава да създава къщи с елементи от „Прерийните“ през целия си живот, дори и когато по-късно проектира сгради в други стилове (ил. 22). Най-известната и емблематична от тях е Къщата Роуби в град Чикаго, САЩ, (ил. 21), която днес е на територията на Университета на Чикаго и е превърната в музей на известния архитект.

Ил. 21. Frank Lloyd Wright – Robie House, 1910, Чикаго, САЩ © pidgeonenglish.com

Ил. 22. Frank Lloyd Wright – Taliesin, 1950, Spring Green, САЩ © Edward Stojakovic

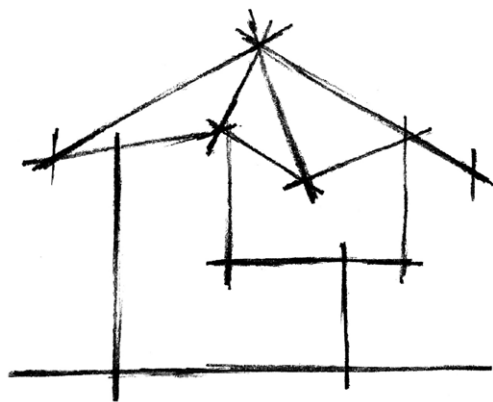
10. Prairie houses.

11. low, spreading, with rooms running into each other, terraces merging with the gardens, and rooms far projecting.

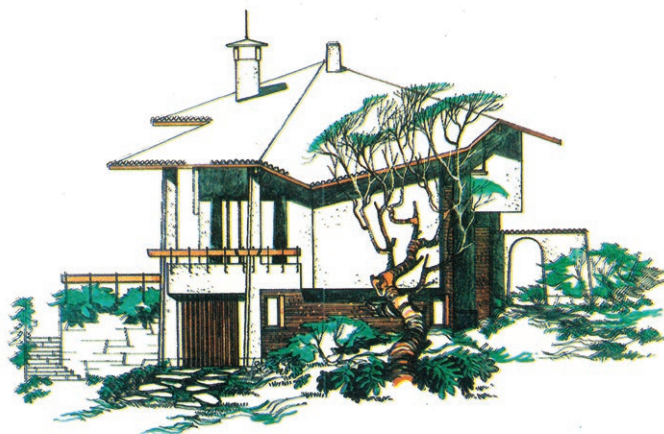
В България

В нашата страна един архитект е станал пословичен като автор на къщи – професор Стефан Стефанов. Той е проектирал над 500 къщи и е написал книгите за жилищни сгради, от които се учат няколко поколения български архитекти.

Стефан Стефанов създава собствен разпознаваем стил при къщите на базата на традиционната българска възрожденска архитектура, който аз наричам **„Модерен възрожденски стил“**. Той постига това, като създава нов уникален вид покрив. *„Характерът на покрива като замисъл, конструкция, изпълнение и материал завършва и решително оформява цялостната архитектурна идея и концепция“* (Стефанов, 1983, стр. 20) Архитектът покрива множеството обеми на къщата с един четирискатен, а понякога петскатен (ил. 24) покрив, който той отрязва успоредно на стените или по свободен контур, но не по контура на основата на пирамидата на покрива. Така се получава богато начупен контур на стрехите, който много наподобява този на възрожденските къщи, но всъщност е напълно различен от тях. В допълнение, архитектът отделя обемите на къщата чрез множество еркери с разнообразна форма и различни материали – камък по долния етаж и бяла мазилка по горния. Този своеобразен стил също може да бъде ясно илюстриран само с една скица (ил. 23).

Ил. 23. Скица – Стефан Стефанов „Модерен възрожденски стил“ © Климент Иванов

Ил. 24. Стефан Стефанов – Къща с петскатен покрив – проект © Николай Стефанов

Редица автори притежават собствен разпознаваем стил, но той не е възможно да бъде обобщен с една скица. Създаването на собствен стил в архитектурата, който да бъде разпознаваем от другите архитекти и специалисти, е изключително творческо постижение (ил. 25, 26). Малцина от архитектите по света съумяват да постигнат това, но тези, които успяват, заслужено намират място в учебниците по архитектура.

Определянето на ролята и значението на идентичността в жилищната архитектура е важно не само за архитектите-изследователи, а и за тези, които се занимават основно с проектантска работа. Това е така, защото всички архитекти проектират къщи, като много от тях започват своята проектантска практика именно по този начин.

Идентичността в жилищната архитектура допринася за **позициониране** на архитектурния обект в определен стил или в даден географски или исторически контекст. Тя улеснява неговото **приобщаване** към съществуваща архитектурна среда или местна общност и води до обществено признание. Тези фактори спомагат за **предвидимост** на крайния резултат и липса на изненади за възложителя. Така разпознаваемостта осигурява **сигурност** на проектанта при изграждането на неговия собствен архитектурен стил и самобитност.

Ил. 25. Стефан Стефанов – Вила „Недялко Кочев“, 1984, Банкя © Гергана Стефанова

Ил. 26. Стефан Стефанов – Вила „Недялко Кочев“, 1984, Банкя – проект © Гергана Стефанова

* Текстът е базиран на доклад на автора на Националната научна конференция „Идентичност и артификация на реалността в изкуството, дизайна и архитектурата“, състояла се на 30.01.2018 г. в Нов български университет, София.

* Всички преводи са на автора, освен ако не е указано друго.

Библиография:

Fleming, J., Honour, H., & Pevsner, N. (1999). *The Penguin Dictionary of Architecture and Landscape Architecture* (Fifth изд.). Penguin Books.

Jencks, C. (1981). *The Language of Post-Modern Architecture*. New York: Rizzoli.

LeCorbusier. (1986). *Towards a New Architecture*. New York: Dover Publications.

Norberg-Schulz, C. (1976). *The Phenomenon of Place*. От M. Larice, & E. Macdonald (Ред.), *The Urban Design Reader*. London & New York: Routledge.

Oxford Dictionaries. (н.д.). Изтеглено на 06 2016 г. от <http://www.oxforddictionaries.com>

The British Museum. (2017). *Art & Design: Identity*. Изтеглено на 01 2018 г. от www.britishmuseum.org: www.britishmuseum.org/learning/schools_and_teachers/resources/all_resources/resource_identity.aspx

Ventury, R. (1977). *Complexity and Contradiction in Architecture* (Second изд.). New York: Museum of Modern Art.

Анев, С. (2017). *Съвременни дизайн-интерпретации в контекста на културно-историческото наследство*. От Паметници, реставрация, музеи (стр. 43-58). София: Арх & Арт.

Даскалова, Ц. (2020). *Възраждане на местни архитектурно-строителни технологии от района на „Централен Балкан“ и приложението им в съвременните условия*. Годишник на УАСГ, 53(3).

Иванов, К. (2016). *Имитацията като метод за намеса в съществуващи сгради*. От Изкуствоведски четения 2016: Автори – Течения – Взаимодействия (стр. 263–274). София: Институт за изследване на изкуствата – БАН.

Стефанов, С. (1977). *Индивидуални жилищни сгради*. София: Техника.

Стефанов, С. (1983). *Проектиране на жилищния интериор*. София: Техника.

Стефанов, С. (1989). *Еднофамилни и двуфамилни жилищни сгради*. София: Техника.

Стефанова, Г. (2014). *Светлината в архитектурно-исторически контекст*. От Сборник научни публикации – Департамент Дизайн и Архитектура (Том 3, стр. 7–25). София: Нов български университет.

Илюстрации:

- Ил. 1. „Детска“ рисунка на къща © Климент Иванов
- Ил. 2. Къщичка-игралка © Vladimir Ivanov – dreamstime.com
- Ил. 3. Скица – Западноевропейска плевня © Климент Иванов
- Ил. 4. Традиционна плевня, Германия © Maggie Blanck
- Ил. 5. Herzog & de Meuron – Rudin House, 1997, Leymen, Франция © herzogdemeuron.com
- Ил. 6. Hermann & Valentiny and Partners – Haus Wurth, 2007, Wormeldange, Люксембург © valentinyarchitects.com
- Ил. 7. Скица – Възрожденска къща © Климент Иванов
- Ил. 8. Неизв. автор – Къща „Иван Карадимитров“, Боженци © МАИР „Боженци“ – bojentsi.com
- Ил. 9. Неизв. автор – Къща, Бистрица © Климент Иванов
- Ил. 10. Здравко Здравков – Къща, 2006, Тученица © gotovi-proekti.com
- Ил. 11. Скица – Модернизъм © Климент Иванов
- Ил. 12. Льо Корбюзие – Villa Savoye, 1931, Poissy, Франция © интернет, неизв.
- Ил. 13. Rem Koolhaas (OMA) – Villa dall’Ava, 1991, Париж, Франция © Hans Werlemann
- Ил. 14. Paul de Ruiter Architects – Villa Kogelhof, 2013, Noord-Beveland, Холандия © Jeroen Musch
- Ил. 15. Скица – Пост-модернизъм © Климент Иванов
- Ил. 16. Ettore Sottsass – Casa Cei, 1993, Empoli, Италия © thetriumphofpostmodernism.tumblr.com
- Ил. 17. Venturi and Rauch – Vanna Venturi House, 1962, Филадельфия, САЩ © Carol M. Highsmith Archive
- Ил. 18. Frank O. Gehry – The Winton Guest House, 1982, Wayzata, САЩ; по-късно: University of St. Thomas’ Gainey Center, 2011, Owatonna, САЩ © startribune.com
- Ил. 19. Скица – Франк Лойд Райт „Прерийна къща“ © Климент Иванов
- Ил. 20. Frank Lloyd Wright – Arthur Heurtley House, 1902, Oak Park, САЩ © Steven Kevil
- Ил. 21. Frank Lloyd Wright – Robie House, 1910, Чикаго, САЩ © pidgeonenglish.com
- Ил. 22. Frank Lloyd Wright – Taliesin, 1950, Spring Green, САЩ © Edward Stojakovic
- Ил. 23. Скица – Стефан Стефанов „Модерен възрожденски стил“ © Климент Иванов
- Ил. 24. Стефан Стефанов – Къща с петскатен покрив – проект © Николай Стефанов
- Ил. 25. Стефан Стефанов – Вила „Недялко Кочев“, 1984, Баня © Гургана Стефанова
- Ил. 26. Стефан Стефанов – Вила „Недялко Кочев“, 1984, Баня – проект © Гургана Стефанова